

DOSYA KONUSU
HZ. PEYGAMBER VE SAĞLIK

TIBB-I NEBEVÎ'NİN GÜNCEL DEĞERİ *

İSMAİL HAKKI ÜNAL
PROF. DR.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

.....

* Bu Yazı, “Diyanet İlmî Dergi”nin 2003 yılında yayınlanan “Peygamberimiz Hz. Muhammed (SAV) Özel Sayı”sında yer alan “Hz. Muhammed (SAV) ve Tıp” isimli makalemizden özetlenerek hazırlanmıştır.

İnsan hayatının en önemli konularından biri olan sağlığın insanlık tarihi boyunca herkesi çok yakından ilgilendirdiği bilinen bir gerçektir. Bu yüzden, tarih boyunca Tıp ilmi kadar ilgi ve öneme mazhar olan başka bir ilim dalı olmadığı söylenebilir.^[1] Cenabı Hakk'ın insanlığa hidayet rehberi olarak gönderdiği elçiler de en az diğer insanlar kadar kendilerinin ve çevrelerindeki insanların sağlığıyla ilgilenmişlerdir. Sağlığın korunması ve hastalıkların tedavisiyle ilgili Hz. Muhammed (s.a.s) den nakledilen söz ve tatbikat genel olarak “Tıbbu'n-Nebî” (Peygamber'in tıbbı) veya “et-Tıbbu'n-Nebevî” (Nebevi tıp) olarak adlandırılır. Meşhur hadis mecmualarının çoğunda “kitâbu't-tıb” ve “kitâbu'l-merdâ ve't-tıb” başlıkları altındaki bölümlerde yer alan^[2] ve ayrıca müstakil kitaplarda biraraya getirilen^[3] bu tür rivayetlerin Hz. Peygamber'e nisbetinin sıhhati meselesi ayrı bir konu olmakla beraber, sıhhatinin kabulü halinde de, bunların ilahi tavsiyeler mi, yoksa Hz. Peygamber'in kendi toplumu içinde edindiği bilgi ve tecrübesinin ürünleri mi olduğu konusu ayrıca tartışılmıştır.

Allah'ın elçilerinden nakledilen tıbbî tavsiyeler konusunda en çok bilgiye sahip olduğumuz Peygamber, Hz. Muhammed (s.a.s.) dir ve o, Hamidullah'ın ifadesiyle “pratisyen bir hekim” gibi

- [1] İslam kültüründe Tıp ilmine verilen önemle ilgili olarak bkz. Fazlur Rahman, *İslam Geleneğinde Sağlık ve Tıp*, (çev. A. Bülent Baloğlu-Adil Çiftçi), Ankara - 1997, s. 17-158.
- [2] Bkz. Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Kitâbu'l-merdâ ve't-tıb, VII, 2-11, Kitâbu't-tıbb, VII, 11-33, (Çağrı Yayınları, İstanbul - 1981); Ebû Dâvûd, *es-Sunen*, Kitâbu't-tıb, IV, 192-242, (Çağrı Yay., İst. - 1981); Tirmizî, *es-Sunen*, Kitâbu't-tıb, IV, 381-413, (Çağrı Yay., İst. - 1981); İbn Mâce, *es-Sunen*, Kitâbu't-tıb, II, 1137-1176, (Çağrı Yay., İst., 1981).
- [3] Bu kitapların listesi için bkz. Mahmud Denizkuşları, *Kur'ân-ı Kerim ve Hadislerde Tıp*, 3. baskı, İstanbul - 1990, s. 145-172; Asaf Ataseven, “Tıbb-ı Nebevî”, *Diyanet Dergisi* (özel Sayı), c. 25, sayı: 4, s. 98-100; İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi*, İstanbul - t.y., X, 543-544.

“kendisine başvuran hastalar için birçok tedavi çare ve reçeteleri tertib edip göstermiştir.”^[4] Bu reçeteler “tabip gözü ile ele alınırsa, bir bölümünün genel tıp konularına ve tabâbetin icrasına, pek çoğunun koruyucu hekimliğe, bir kısmının da tedavi edici hekimliğe ait ilaç tariflerinden ibaret olduğu görülür.”^[5]

İslamın geldiği dönemde Arabistan da tabipliğiyle ün salmış insanlar vardı. Hz. Peygamber bunlara değer verdiği gibi, hem kendisinin hem de ashabının sağlık sorunlarında onlardan yararlanmıştı. Mesela, Hâris b. Kelede es-Sakafi (ö. 50/ 670) bunlardan biriydi ve Sa'd b. Ebî Vakkas'ın hastalığında Hz. Peygamber ona, Hâris'e başvurmasını tavsiye etmişti.^[6]

Bu tabiplerden birisi de Ebû Rimse et-Teymîdir. (ö. 49/ 669) Rivayete göre Ebû Rimse, kendisi gibi tabip olan babasıyla beraber Hz. Peygamber'i ziyarete gelmişti. Babası, Hz. Peygamber'in sırtındaki güvercin yumurtası büyüklüğündeki et parçasını görünce, “ben insanlar içinde en iyi tabibim, seni tedavi edeyim mi?” diye sormuş, Hz. Peygamber de, “hayır, onun tabibi onu yaratandır”^[7] diyerek, muhtemelen, kendisine zararı olmayan bu ben'i aldırarak sağlığını riske atmak istememiştir.

Hz. Peygamber her vesileyle tedavinin önemini vurgulamış ve bu konuda tereddüdü bulunanları uyarmıştır. Bir gün Ensar'dan yaralanmış birisini ziyarete gittiğinde,^[8] bir kabileden tabip çağrılmasını istemiş, gelen tabibin, “ey Allah'ın Rasulü! Tedavi bir işe yarar mı?” sorusuna karşı, “sübhânallah! Allah yeryüzüne şifasını yaratmadığı bir hastalık indirmiş midir?” cevabını vermiştir. Muvatta'da yer alan bir rivayette de Hz. Peygamber, “iki tabibden en iyisinin tercih edilmesini” tavsiye etmiştir.^[9]

Hz. Peygamber, hem kendi sağlığıyla hem de arkadaşlarının sağlıklarıyla yakından ilgilenmiş ve zamanının bütün tedavi yöntemlerine başvurarak gerekli ilaçları kullanmıştır. Mesela, çeşitli rahatsızlıklarında defalarca kan aldırılmış ve başkalarına da bunu tavsiye etmiştir.^[10] Bir defasında kan aldırırken yanına giren bir bedevi ilk defa gördüğü bu olay karşısında korkmuş ve Hz. Peygamber'in kan alana ücret vermesi üzerine de, “derini kesen bu

[4] Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), 5. baskı, İstanbul - 1993, II, 801.

[5] Asaf Ataseven, A.g.m., s. 95.

[6] Hamidullah, *Age*, II, 802.

[7] İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebir*, Beyrut - 1968, I, 426.

[8] Ahmed b. Hanbel, *Musned*, V, 371, (Çağrı Yayınları, İstanbul - 1982).

[9] Malik b. Enes, *Muvatta*”, Ayn. Had. No. 12, II, 943-944, (Çağrı Yayınları, İstanbul - 1981).

[10] İbn Sa'd, *Tabakât*, I, 443 vd.; Buhârî, “Tıb”, 11-12, VII, 14-15.; Muslim, Hacc, Had. No. 87-88, I, 863-864, (ÇağrıYay., İst., 1981).

adama ne diye para veriyorsun?” diyerek şaşkınlığını dile getirmiştir. Hz. Peygamber de, “bu işlemin hacamat olduğunu ve bunun en iyi tedavi yöntemlerinden biri olduğunu” bedeviye izah etmiştir.^[11] Hz. Peygamber, zaman zaman ateşte kızdırılmış demirle dağlama yöntemini kullanmış,^[12] bazan da bu uygulamadan fazla hoşlanmadığını ifade etmiştir.^[13] Hz. Peygamber’in, temizliğin önemine işaret ettiği^[14] ve sık sık dişlerin misvaklanmasını tavsiye ettiği^[15] bilinen hususlardandır. Hıfzıshha kurallarına da dikkat çekerek, “vebâ gibi bulaşıcı hastalıklara maruz kalanların buldukları yeri terk etmemelerini, başkalarının da onların yanına girmemelerini” öğütlemiştir.^[16] “Yiyecek-İçecek kaplarının ağızlarının açık bırakılmamasını” istemiş,^[17] İnsanların gelip geçtikleri yerlere ve durgun sulara def-i hacet yapılmamasını emretmiştir.^[18]

Hz. Peygamber’in, kendi zamanının tıp bilgisine dayanarak birçok hastalık için değişik ilaçlar ve tedavi yöntemleri tavsiye ettiği hadis kaynaklarımızda yer almaktadır. Bunlar içinde bal tedavisinden^[19] deve idrarı içme tavsiyesine,^[20] köpeğin yaladığı kabın toprak ve suyla temizlenmesinden^[21] yemek kabına düşen sineğin, yemeğin içine iyice daldırıldıktan sonra çıkartılmasına^[22] ve bazı hastalara Kur’ân’dan sureler okuyarak şifa dilenmesine^[23] kadar çok çeşitli uygulamalar ve tavsiyeler yer almaktadır. Bütün bu uygulama ve tavsiyelerin kaynağının ne olduğu ve bunların nasıl değerlendirilmesi gerektiği konusunda, geçmişte de günümüzde de farklı yorumlar yapılmıştır. Şimdi bunlardan kısaca bahsederek kendi yorum ve tercihimizi belirtelim.

[11] İbn Sa’d, *Tabakât*, I, 444.

[12] İbn Sa’d, *Tabakât*, III, 610-611; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, IV, 138.

[13] Buhârî, “Tıb”, 15-17, VII, 15-16.

[14] Muslim, Tahâret, Had. No. 1, I, 203, “Cum’a”, Had. No. 9, I, 582; Tirmizî, “Edeb”, 41, V, 111-112.

[15] Buhârî, “Cum’a”, 8, I, 214; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, I, 214.

[16] Buhârî, “Tıb”, 30, VII, 20-21.

[17] Muslim, “Eşribe”, Had. No. 96, II, 1594.

[18] Muslim, “Tahâre”, Had. No. 68, 94-96.

[19] Buhârî, “Tıb”, 3-4, VII, 12-13.

[20] Buhârî, “Tıb”, 6, VII, 13.

[21] Muslim, “Tahâre”, Had. No. 89, I, 234.

[22] Buhârî, “Tıb”, 58, VII, 33.

[23] Buhârî, “Tıb”, 32-33, VII, 22-23. Hz. Peygamber’in bazı hastalara Kur’ân’dan bazı ayet ve sureleri okuması ve okunmasını tavsiye etmesini, Allah’tan şifa dilemek amacıyla yapılan bir dua ve hastayı psikolojik ve ruhi yönden rahatlatma ameliyesi olarak yorumlamak mümkündür. Çünkü Hz. Peygamber, hem kendi, hem de başkalarının hastalıklarında hiçbir zaman devrinin tedavi imkan ve vasıtalarına başvurmadan geri durmamıştır.

Tıbb-ı Nebevî'nin Kaynağı

Hastalıklar ve tedavileri konusunda yukarıda bazı örneklerini verdiğimiz Hz. Peygamber'in tutum ve davranışı tamamen Kur'ânî olduğu gibi, insan aklı ve tecrübesine de uygundur. Yani Hz. Peygamber, kendisinin veya arkadaşlarının maruz kaldıkları hastalıklar karşısında hiçbir tedbir almadan eli kolu bağlı bir şekilde oturmamış, mücerret sabır ve tevekkül tavsiyesinde bulunmamıştır. Bizim örnek almamız gereken nokta burasıdır. Yani, Hz. Peygamber'in bu konuda takip etmemiz gereken sünneti, bu tedavi yöntemlerini birebir uygulamaktan ziyade, onun sağlık sorunları ve hastalık karşısında takınmış olduğu tavrıdır. Ancak bu husus, geçmişte de günümüzde de pek çok kimse tarafından şekli ve zahiri yaklaşımla ele alınmış, Hz. Peygamber'in söz ve tatbikatının vahiy kaynaklı olduğu gerekçesiyle, bu tedavi yöntemlerini aynen uygulamanın gerekliliği savunulmuştur.”

Hicrî 8. asrın önemli alimlerinden İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/ 1350) nin bu konudaki görüşü şöyledir: “Peygamber (sas.) in tıbbî tabiilerin tıbbî gibi değildir. Çünkü Peygamber tıbbî katîdir, ilahîdir, vahiyden, nübüvvet nurundan ve kamil akıldan sadır olmuştur. Başkalarının tıbbî çoğunlukla zan, tahmin ve tecrübedir. Birçok hastaların Nebevi tıptan fayda görmedikleri doğrudur. Çünkü bundan, onu tam bir iman ve iz'an ile kabul edenler ve bu yolla şifa bulacağına inananlar fayda görür. Kur'an da kalplere şifadır ama, onu böyle kabul etmeyenlere şifa vermez. Bilakis, münafıkların küfrünü ve hastalıklarını artırır. Kalplerine şifa vermediği gibi bedenlerine de şifa vermez. Kur'an nasıl temiz ruhlara ve diri kalplere şifa veriyorsa Nebevi tıp da sadece temiz bedenlere münasibtir. İnsanların Nebevi tıptan yüz çevirmeleri, bizatihi şifa olan Kur'an'dan şifa istemekten yüz çevirmeleri gibidir. Bu, ilaçtaki kusurdan değil, hastanın tabiatının pisliğinden, hastalık mahallinin bozukluğundan ve ilacı kabul etmeyişindedir.”^[24]

Mehdî b. Ali b. İbrahim (ö. 815/ 1412) adındaki Yemenli bir âlim de Nebevî tıbbın kaynağının vahiy olduğunu iddia ederek, Hz. Peygamber'in de önem verip müracaat diğer tıbbın zan ve tahmine dayandığını söylemektedir: “Bil ki tıbb-ı nebevî tabiilerin tıbbına benzemez. Çünkü kaynağı ilahi vahiydir. Diğer tıp ise zan ve tahmine dayandığı için hata edilebilir. Tıbb-ı nebevî ile kanaat getirmeyen kimse imanının noksanlaştığını kesin olarak bilmelidir. Tıbb-ı nebevî'yi inançla uygulayan kimse ise birçok faydaları temin eder.”^[25]

[24] İbn Kayyım el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-Ibâd*, Beyrut - 1987, IV, 35-36. İbn Kayyım'ın, buradaki kanaatıyla çelişen bir görüşü için bkz. *Age.*, IV, 72, 98-99.

[25] *Er-Rahme fi't-Tıbb ve'l-Hikme* adlı eserden nakleden Mahmud Denizkuşları, *Age.*, s. 161-162.

Günümüzde bu kanaati paylaşan ilim adamları da vardır. Mesela Mahmud Denizkuşları, “şayet tedavi hatalı olsa idi Hz. Peygamber uyarılırdı, çünkü o, vahyin kontrolü altındadır.” derken,^[26] İbrahim Canan da, “Resûlullah her meselesinde vahye müsteniddir veya ikaz ve irşâd-ı ilahînin garantisini altındadır.” diyerek,^[27] sahih rivayetlere dayalı tıbb-ı nebevî örneklerinin isabetinin tartışılmayacağı kanaatindedir. Bu konuda çalışmaları bulunan Asaf Ataseven ise kanaatini şöyle açıklamaktadır: “Hz. Peygamber (s.a.s.) ‘in tıbbı daire-i şerifleri... tıbbî telakkilerimize uygunluk göstermektedir. Bu hadis-i şerifler tıp sahasındaki bugünkü gelişme ve araştırmalardan asırlar önce ifade buyurulduğu için bir tıbbî mucize telakki edilmelidir.”^[28]

Bu anlayışların dışında konunun mana ve maksadına önem veren alimlerden İbn Haldun’a (ö. 808/ 1406) göre ise, “tıbb-ı nebevî, bedevi Arapların gelenek ve göreneklerinden tevarüs ettikleri uygulamalardır, vahiy değildir. Hz. Peygamber’in ahvalinden bahseden hususlar ise âdet ve cibilliyet gereğidir. Yoksa amel edilmesi zorunlu (meşru) kılınmış şeyler değildir. Çünkü Hz. Peygamber, bize tıbbî ve diğer âdetleri tanıtmak için değil, şeriatı öğretmek için gönderilmiştir.”^[29] Fazlur Rahman da (1919-1988) İbn Haldun’un bu görüşüne katılarak Hz. Peygamber’den nakledilen “bu tıbbî reçetelerin veya telkinlerin illa da Peygamber’in buluşları olduğuna ve eski Arabistan tıbbının bir parçası olmadığına inanmak için bir sebep yoktur.” demektedir ve İslam öncesi Arabistan’da yaygın olan “hacamat” uygulamasını örnek vermektedir.^[30]

Hz. Peygamber’in kendi dönemine ve içinde yaşadığı topluma ait geçmişten intikal eden bilgi ve tecrübeye dayanarak yapmış olduğu tavsiyelerin halk sağlığı bakımından pratik değeri bulunanların kabul ve tatbiki mümkün olmakla beraber, asırlar boyu gelişerek bugünkü seviyeye ulaşan tıp ilminin kabul edemeyeceği, hatta zararlı sayacağı hususları, Hz. Peygamber’den geliyor diye savunmanın ne Kur’ân’la ne de Sünnet’le bağdaşır tarafı vardır. Bu konuda ısrar etmek, Hz. Peygamber’in sünnetini ve onun maksat ve hedefini doğru anlamamak demektir.

Mesela, Medine’ye gelen ve orada hastalanan bir gruba Hz. Peygamber’in, tedavi amacıyla develerin süt ve idrarlarından içmeleri tavsiyesini ele alalım.^[31]

[26] M. Denizkuşları, *Age.*, s. 26, 28 v.d.

[27] İbrahim Canan, *Age.*, XI, 139.

[28] Asaf Ataseven, *A.g.m.*, s. 97-98.

[29] Abdurrahman ibni Haldun, *Mukaddime*, 4. baskı, y.y., 1978, s. 493-494.

[30] Fazlur Rahman, *Age.*, s. 53.

[31] Bkz. Buhârî, “Tıb”, 6, VII, 13.

Buradaki süt içme tavsiyesi herkes tarafından anlaşılabilir olmakla beraber, idrar içme tavsiyesinin makul karşılanmayacağı aşıkardır. Bu durumda, birçok meşhur hadis mecmuasında yer alan ve hadisçilerce de sahih kabul edilen bu rivayeti asılsız saymamız mı gerekecektir? Konuyu biraz araştırınca böyle acele bir karara gerek yoktur. Zira idrarın, özellikle deve ve insan idrarının eski toplumlarda ve bu arada araplar arasında bazı hastalıkların tedavisinde kullanıldığı bilinmektedir.^[32] Bugün bile Anadolu'nun bazı yörelerinde idrarla tedavi metodunun izleri halk arasında mevcuttur.^[33] O halde Hz. Peygamber'in, içinde yaşadığı toplumun bilgi ve tecrübesine dayanarak böyle bir tedavi yolunu önermiş olması pekala mümkündür. Ancak Hz. Peygamber bu rivayette deve idrarının temizliğinden bahsetmemiş, üstelik başka hadislerinde genel olarak idrardan sakınılması gerektiğini ifade etmiştir.^[34] Onun için vahiy eseri olmayan, sadece mahalli bilgi ve tecrübeye dayanan böyle bir tavsiyenin daha sonra başka muhitlerde uygun görülmemiş olması mümkündür ve bunun Sünnet'e muhalefet olarak değerlendirilmesi de yanlıştır. Nitekim Ebû Hanîfe, bu rivayeti bildiği halde idrar içme tavsiyesini hoş görmemiştir.^[35] O halde tıbb-ı nebevî olarak bilinen birçok uygulama günümüzde geçerliliğini kaybettiği için pratikte dikkate alınmıyorsa, bunun sünnete karşı olmakla bir alakası yoktur.

Bu konuda başka bir örnek daha verebiliriz: Hz. Peygamber, hicretten kısa bir süre sonra difteri veya kızıl (zübha) hastalığına yakalanan sahabi Es'ad b. Zürrâ'e'nin şişen boğazının dağlanmasını emretmiş, bir rivayete göre de bizzat kendisi iki kere dağlamıştır. Bu sırada Yahudilerin, "eğer Muhammed gerçekten Peygamberse arkadaşını iyileştirsin" demeleri üzerine Hz. Peygamber, "ona doğrudan fayda veya zarar veremeyeceğini" söyleyerek kendisinde insanüstü bir güç olmadığım belirtmek istemiştir. Nitekim Es'ad b. Zürrâ'e kısa bir süre sonra bu hastalıktan vefat etmiştir.^[36] Bugün kesin olarak teşhis ve tedavileri yapılabilen ve etkili ilaçları üretilmiş olan difteri, boğmaca, kolera v.s. hastalıkların tedavisinde, "Hz. Peygamber o zamanda şunları önermiş ve uygulamıştı" diyerek aynı yolu benimsemenin ne sünnetle ne de akıl ve iz'anla ilgisi vardır.

[32] Bkz. Buhârî, "Tıb", 57, VII, 33; Ahmed Naim, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercemesi*, Ankara - 1982, I, 187-188. Bevl (idrâr) in faydaları ve hangi hastalıklar için kullanıldığı hakkında bkz. İbn Sina, *el-Kânûn fi'l-Tıb (Kitâbu'l-Edviyeti'l-Müfreda ve'n-Nebâtât)*, Beyrut - 1986, s. 107.

[33] Bkz. İbrahim Canan, *Age*, XI, 42-43.

[34] Bkz. Buhârî, "Eşribe", 15, VI, 248; Muslim, "Tahâre", Had. No. 111, I, 240.

[35] Bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannaf*, Bombay - 1983, XIV, 198.

[36] İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 610-611; A. b. Hanbel, *Musned*, IV, 138.

Şimdi de, yukarıda kısaca temas edilen, “yemek kabına düşen sineğin, bir kanadında hastalık, diğer kanadında şifa olduğu gerekçesiyle yemeğe iyice batırıldıktan sonra atılması gerektiğini” ifade eden hadisi^[37] değerlendirelim. Bu rivayet hadisçiler tarafından sahih kabul edilen ve meşhur hadis mecmualarında yer alan bir haberdir. En önemli hadis kaynaklarının tasnif edildiği 3. hicri asırda yaşayan İbn Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/ 889), meşhur eseri *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*'inde bu rivayete nisbeten uzunca yer ayırmış ve bunu eleştiren muhtemelen Mutezile'ye mensub bazı kimselere kendince muknâ cevaplar vermiştir.^[38] “Nazar (düşünce/akıl) ın yalanladığı bir hadis” başlığı altında, rivayete yapılan itirazlara cevap veren İbn Kuteybe, hadisin sahih olduğunu, dini hususları akıl ve müşahede ile açıklamanın doğru olmadığını çeşitli örneklerle izah etmiştir. Birbiriyle çelişkili hadislerin arasını uzlaştırmak ve itiraza konu olan problemleri rivayetlerin makul izahını yapmak için kaleme aldığı bu eserinde, “sineğin yemeğe tamamen batırılmasını” dini bir iş kabul eden İbn Kuteybe'nin, Hz. Peygamber'den menkul söz ve davranışların kaynağının vahiy olduğu kanaatini taşıdığı anlaşılmaktadır. Günümüzde de pek çok yoruma tabi tutulan ve tıbbî yönden makul bir izahı için müstakil kitaplar bile yazılan bu haberin Hz. Peygamber'den nakli sahih olması halinde vürûd sebebiyle ilgili muhtemel bazı yorumlar şunlar olabilir:

1. Hz. Peygamber bu tavsiyeyi Allah'tan aldığı bilgiye göre yapmıştır. Söz konusu rivayette bunu teyid eden hiçbir işaret yoktur. Üstelik böylesine önemsiz ve herkesi ilgilendirmeyen bir konuda ilahî bir uyarının olması beklenmez.
2. Hz. Peygamber bu tavsiyeyi, Arap toplumunun yemek kültürüyle ilgili bir âdetine istinaden yapmıştır. Böyle bir yorum makul olmakla beraber Arapların bu tür bir adetleri olduğuna dair bilgimiz yoktur.
3. Hz. Peygamber, kendi toplumunun, sineğin bir kanadında zehir, diğerinde de onu bertaraf edecek panzehir olduğu konusunda sahip bulunduğu tecrübeye dayanarak bu tavsiyede bulunmuştur. Arapların böyle bir tecrübeye sahip olup olmadıklarını bilmediğimiz gibi, bu tecrübenin bugünkü modern tıp ilminin verileriyle teyid edildiğine dair bir bilgimiz de yoktur.

[37] Buhârî, “Tıb”, 58, VII, 33.

[38] İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, t.y., y.y., s. 228-232. (Türkçesi: M. H. Kırbaçoğlu, *Hadis Müdafaaası*, İstanbul - 1979, s. 302-307.)

4. Hz. Peygamber yemeğin içine düşen bir sineği çıkarmaya çalışırken, istemeyerek sineğin yemeğin içine tamamen girmesine yol açmış, bunu gören bir kimse de Hz. Peygamber'in bunu bilerek yaptığı düşüncesiyle olayı başkalarına bu şekilde aktarmıştır.

Bu ihtimal makul görünmektedir.

5. Hz. Peygamber, fakirliğin yaygın olduğu ve sineklerin çokça bulunduğu sıcak bir ortamda içine sinek düşen yemeğin tamamen dökülüp heba edilmemesi için böyle bir tavsiyede bulunmuştur.

Bu durumda, sineğin yemeğe tamamen batırılması yerine alınıp atılmasını veya sineğin değdiği kısımla birlikte atılmasını tavsiyesi daha makul görünmektedir.

Elimizde bu muhtemel yorumları doğrulayacak bir delil olmamasına rağmen, Hz. Peygamber'den sahih olarak geldiği kabul edilen bir haberi anlamaya çalışırken, hadis şârihlerinin uzun açıklamalarına girmeden bu tür bir akıl yürütmenin de yapılabileceğini göstermek istedik. Mamafih bu haberin Hz. Peygamber'e ait olmaması da pekala mümkündür.^[39] Çünkü meşhur hadis kaynaklarında senedi sağlam olup, metni yönünden Hz. Peygamber'e isnadı mümkün olmayan rivayetler mevcuttur. Ayrıca bu ve benzeri rivayetlere İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren yapılan itirazları da dikkate almak gerekir. Zira bu itirazların esas amacı Hz. Peygamber'in sözünü reddetmek değil, ona nisbeti uygun görülmeyen rivayeti nefyederek Hz. Peygamber'i bu tür haberlerden tenzih etmektir.^[40]

Bu rivayetin sahih olması halinde de bunda bir hikmet arayıp tavsiyeyi aynen uygulamak Hz. Peygamber'in sünnetine uymak değildir. Sünnete uymak, Hz. Peygamber'in maksat ve muradını doğru anlayıp ona göre hareket etmektir. Bu haberde olduğu gibi şayet gerçek amacını öğrenememiş ve bu davranışın bugün için bir faydasını tespit edememişsek, hatta bugünkü bilgilerimiz ışığında zararlı olabileceğini anlamışsak onu derhal terk etmemiz sünnete uygun olan davranıştır. Çünkü sünnette şekil ve biçimden çok maksat ve muhteva önemlidir.

Aynı değerlendirmeyi misvak kullanımını için de yapabiliriz. Arabistan'da diş temizliği için misvak kullanımını ilk icad eden Hz. Peygamber (s.a.s) değildir. İnsanlığın çok eski devirlerinden beri diş temizliğinin çeşitli vasıtalarla

[39] Kendisi de bir tabip olan Maurice Bucaille, Türkçeye de çevrilen meşhur eserinde, içinde "sinek hadisi"nin de bulunduğu bazı rivayetlere yer vererek bunları günümüzde benimsemenin çok zor olduğunu belirtmekte ve "bilimsel yönden kabul edilemeyecek bazı hadislerin varlığı anlaşılıyorsa da bunların sahih olduğu şüphelidir" demektedir. Bkz. *Kitâb-ı Mukaddes Kur'ân ve Bilim*, çev. Suat Yıldırım), İzmir - 1984, s. 361, 363.

[40] Bu yönde bir mütalaa için bkz. Ebû Hanife, *el-İlim ve'l-Müteallim*, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde), (çev. Mustafa Öz), İstanbul - 1981, Türkçesi: s. 32, Arapçası: s. 26-27.

yapılageldiği şüphesizdir. Peygamberimizin içinde yaşadığı toplum ve coğrafyanın o günkü şartlarda diş temizliği için kullandığı en uygun aracın misvak olduğu da doğrudur. Ancak Hz. Peygamber'in buradaki sünneti, diş temizliğine verdiği önemdir. Onun için dişlerimizi sık sık temizlememizi tavsiye etmiş, neredeyse emretmiştir. Bu temizliğin zaman – mekan farklılığına ve bu alandaki bilimsel gelişmelerin ulaştığı seviyeye göre farklı araçlarla yerine getirilmesi son derece doğaldır. Bugün için bu araçlar fırça ve macundur, yarın başka bir şey olabilir. Bütün bu olumlu gelişim ve değişimleri göz ardı ederek hala misvakın faziletinde ısrar etmenin bir anlamı yoktur. Misvak'ın, Hz. Peygamber döneminin en iyi diş temizleme aracı olduğunu söylemek başkadır, onun bütün zamanlar için en uygunu olduğunu söylemek başkadır. İkincisi, biçimsel ve zahiri sünnet anlayışının bir ifadesidir.

Peygamberimizin bu kadar önem vermesine rağmen bugün en fazla diş çürüklerinin ve diş eti hastalıklarının Müslüman ülkelerde görülmesi, Onun sünnetine ne ölçüde uydüğümüzün bir göstergesidir. Dünyanın gelişmiş ülkelerinde, içinde, diş ve diş eti hastalıklarının her türü için ayrı tedavi ünitelerinin yer aldığı kapsamlı hastaneler ve konuyla ilgili her türlü bilimsel çalışmaların yürütüldüğü diş hekimliği fakülteleri, diğer ülkelerin ulaşmaya çalıştıkları bir ideal olarak önlerinde dururken, bazılarımızın hala Hz. Peygamber'in sünnetine uyabilmek için hangi aracı kullanacağımızı tartışmamız, kanaatimce Onun sünnetini doğru anlamadığımızın bir göstergesidir. O yüzden, asırlarca önce bu konularda Batı Medeniyetine ışık tutan ve kaynaklık yapan Müslüman ecdadımızın sahip olduğu sağlıklı din ve bilim anlayışına ve bunun sağladığı özgüvene bugün her zamankinden daha çok muhtaç olduğumuzda şüphe yoktur.

HZ. PEYGAMBER (SAS) VE SAĞLIK

SAFFET KÖSE
PROF. DR.
İZMİR KATİP ÇELEBİ Ü. REKTÖRÜ

Giriş

Hz. Peygamber'in (sas) sağlık konusunda duyarlı olduğu buna dönük ciddi uyarılardan anlaşılmaktadır. Koruyucu hekimlik çerçevesinde hastalık öncesi risklere karşı tedbirler, hastalığın ortaya çıkmasından sonra tedaviye gösterilen özen, hastanın moralinin ve maneviyatının yüksek tutulmasına dair teşvikleri Hz. Peygamber'in sağlığa verdiği değeri gösterir. "Hastalığından önce sağlığının kıymetini bil"^[1] diyen Hz. Peygamber (sas) insanların çoğunun sağlığının kıymetini bilmede aldandığını^[2] haber vererek dikkat çekici uyarılarda bulunmuştur.

Hz. Peygamber'in Sünneti ve Tıp İlmi İslam âlimleri, literatürde "zarûriyyât-ı hamse" olarak bilinen beş temel esastan birisini canın korunması olarak tespit etmişler, onu koruyacak araçları da aynı hükme tabi kılmışlardır. Çünkü bir şeyin hükmü ne ise onu tamamlayıcı olanın hükmü de odur. Buna göre canı korumak farz ve onun aracı da sağlık bilimleri ise onlarla meşgul olmak da farzdır.

Hz. Peygamber'in zikredeceğimiz şu iki tutumu sağlığa verdiği değeri anlatmak için kafidir. Zâtüsselâsil Serriyyesin'de iken soğuk gecede Amr b. el-Âs gece cenabet olmuş ve gusül yapması durumunda öleceğinden korkup teyemmüm yaparak askerlere sabah namazını kıldırmıştır. Bunu Hz. Peygamber'e haber vermiş, kendisine: "Sen arkadaşlarına cünüp iken mi namaz kıldırдың?" diye sorduğunda Amr: "Kendi kendinizi öldürmeyin, şüphesiz

[1] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef* (nşr. Kemal Yusuf el-Hût), Riyad 1409, VII, 77; Beyhakî, *es-Sünen* (nşr. Hasan Abdülmun'im Şelebî), Beyrut 1421/2001, X, 400.

[2] Buhârî, "Rikâk", 1; İbn Mâce, "Zühd", 15.

Allah size karşı çok merhametlidir”^[3] ayetini okumuş, bunun üzerine Hz. Peygamber gülmüş ve susmuştur.^[4]

Benzer bir olayda gösterilen bilgisizlik bir sahabinin ölümüne yol açmış ve Hz. Peygamber buna sert tepki vermiştir. Câbir b. Abdillâh’ın anlattığına göre bir sefer sırasında bir sahâbi başından yaralanmış, gece de cenabet olmuştu. Uyandığında durumu arkadaşlarına sorduğunda yıkınması gerektiğini söylemişler ve adam da yıkandığı için ölmüştü. Durumu Hz. Peygambere anlattıklarında şu tepkiyi vermiştir: “Böyle cahilce fetva verenler onu öldürdüler, Allah da onları öldürsün. Bilmiyorlarsa sorsalardı ya! Cehaletin ilacı sormaktır. Onun yarasının üzerine bir bez bağlayıp üzerine meshetmesi ve vücudunun kalan kısmını da yıkaması yeterliydi” buyurmuştur.^[5]

Bu ve benzeri uygulamalardan da anlaşılacağı üzere sağlık bilimlerine önem verilmesi, canı koruma ilkesinin araçlarından birisidir. Bunun yanında Hz. Peygamber’in, “Allah, her derdin devasını vermiştir, tedavi olunuz”^[6] hadisinin işaretleriyle Müslümanlar tıp, eczacılık ve sağlık alanındaki diğer yardımcı ilimlere verdikleri önem ile pratikte bunun sonucunu da göstermişlerdir. İbn Sînâ (ö.1037) ve Sabuncuoğlu Şerefeddin (ö.1468) bu konuda sadece iki örnektir.

İslam âlimleri, yükümlülük bakımından ilimleri farz-ı ayn ve kifâye olma üzere iki kategoride ele almışlar, herkesin bilmesi gereken ve hayatının bir döneminde zorunluluk oluşturan bilgiyi elde etmeyi “farz-ı ayn”, uzmanlık gerektiren alanları ise “farz-ı kifâye” saymışlardır. Bu ilimlere kabiliyetli olanları bulup yönlendirmek, eğitmek toplumun görevidir. Bu görevi ihmal eden toplumun her bir ferdi Allah katında sorumlu olduğu^[7] gibi dünyevi olarak da buna önem veren toplumlardan geri kalmaları kaçınılmaz bir gerçeklik, Allah’ın bahşettiği nimete karşı da nankörlüktür. Bu tür tutumlar o nimetin zevaline de vesiledir.

Her ilim dalı, ona yatkın olmayı ve o alanda kabiliyet sahibi olmayı gerektirir. Allah her topluma bunları ihsan etmiştir.^[8] İnsanların kabiliyetleri doğrultusunda edinecekleri meslekler bünyelerine uygun düştüğü için kolaylık içinde yürütebilecekleri bir özelliğe sahiptir. Bu toplumsal işbölümü

[3] Nisâ’ (4), 29.

[4] Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 124.

[5] Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 125; İbn Mâce, “Tahâret”, 93.

[6] Buhârî, “Tıb” 1; Müslim, “Selâm”, 69; “Fezâilü’s-sahâbe”, 92; Ebû Dâvûd, “Tıb”, 1, 11.

[7] Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, III, 427; VI, 475.

[8] Zuhruf (43), 32; Beyhakî, *Şu’abü’l-îmân* (nşr. Abdül’alî Abdülhamîd), Bombay 1423/2003, XI, 357.

içinde de anlamlı bir yere oturacaktır.^[9] Eğitim siteminin görevlerinden birisi de bunları bulup eğitmesi ve kabiliyetleri geliştirmesidir. Dolayısıyla Hz. Peygamber, ‘konusu madde olan ilimler’le ilgili olarak, “siz dünyalık işlerinizi ilgilendiren konuları iyi bilirsiniz”^[10] hadisinden hareketle tıp, eczacılık, fizik, kimya, biyoloji, matematik, astronomi gibi ilimleri insanların araştırmasına bırakmıştır. “İlim için yola çıkan, dönünceye kadar Allah yolundadır.”^[11] hadisi de dikkate alındığında Allah katında din ve dünya ilminin değer itibarıyla bir farkının bulunmadığı anlaşılır. Çünkü hadisin ifadesinde “el-‘ilm” umûmilik ifade eden özellikte gelmiştir. Zira bütün ilimler Allah’ın koyduğu kanunun peşindedir ve sebep-sonuç ilişkilerini çözümlenmeyi amaçlamaktadır. Dolayısıyla Tıp Fakültesinin bir laboratuvarında idrar tahlili yapan bir araştırmacı ile İlahiyat Fakültesi kütüphanesinde bir ayet ya da hadisi anlamaya çalışan araştırmacı arasında değer bakımından fark yoktur. Allah Te’âlâ bütün ilimlerin kurallarını kendisi koyup evrende gizlediği için insan sadece onu keşfeder, rahman sıfatının tecellisi olarak da kim peşine düşerse ayırım yapmaksızın ona verir. Teknoloji de Allah’ın kanunlarının (kevnî ayetler) keşfedilip maddeye uygulanmasından doğmaktadır. O sebeple Müslümanlar sadece dini ilimler alanında değil müspet ilimler sahasında da mesela sağlık bilimlerini ilgilendiren bilim dallarında da çok değerli çalışmalar yapmışlardır.

Hz. Peygamber’in genel anlamda “zarar yoktur”^[12] hadisinin uygulamada bir örneği olarak Ebû Hanîfe’nin mesleğinde yeterli bilgiye sahip olmayan doktorun faaliyetlerinin engelleneneğine (hacr) dair içtihadı, İslam toplumlarında sağlığa verilen değer bir başka açıdan ifadesidir. Böyle bir tedbirin dayanağı, insan sağlığına verilecek ağır zararın önlenmesi, iyiliği hâkim kılma ve kötülüğü engelleme ilkesinin gereği olarak düşünülmektedir.^[13]

Hz. Peygamber (s.a.s.) yeterli bilgisi olmadığı halde doktorluk yapmaya çalışan birisinin verdiği zararı ödeme yükümlülüğünün bulunduğunu bildirmiş^[14] ve ulema arasında bu konuda icma oluşmuştur.^[15]

[9] Râgıb el-İsfahânî, *Tafsîlü'n-neş'eteyn ve tahsîlü's-se'âdeteyn*, Beyrut 1983, s. 54, 98.

[10] Müslim, “Fezâil”, 141.

[11] Tirmizî, “İlim”, 2.

[12] İbn Mâce, “Ahkâm”, 17; Malik, *Muvatta'*, “Akdiye”, 31; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 327.

[13] Serahsî, *el-Mebsût*, Kahire 1324-31, XXIV, 157; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, Kahire 1327-28/1910, VII, 169.

[14] Ebû Dâvûd, “Diyât”, 23; Nesâî, “Kasâme”, 41; İbn Mâce, “Tıb”, 16.

[15] İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, Kahire 1425/2004, IV, 200.

Sağlığı Koruyucu Tedbirler

Risklere karşı tedbirlerin alınması Kur'ân^[16] ve sünnetin^[17] ana ilkelerindedir. Mesela Hz. Peygamber (s.a.s.) çarşı, pazarda insan sağlığı için risk teşkil eden ok gibi yaralayıcı ve öldürücü malzemenin ticaretini yapanlardan gerekli tedbirleri almasını istemiş,^[18] evin damında korkuluk olmadığı halde uyuyan kimseden Allah'ın korumasının (zimmeti) kalktığını^[19] haber vererek camı koruyucu tedbirlere verdiği önemi göstermiştir.

Hastalık riskine karşı da beden sağlığının korunması ve bünyenin güçlü tutulması için pek çok hadis nakledilmiştir. İlkesel anlamda özellikle sportif faaliyetler ile bedenin güçlendirilmesi ve zinde tutulması,^[20] organların güçlendirilmesi,^[21] hacamat,^[22] öğle vakti kısa bir uyku (kaylûle) ile bedeni dinlendirme,^[23] ibadet bile olsa orta yoldan uzaklaşıp bedeni yoracak aşırılıklardan sakınma,^[24] az yeme,^[25] zararlı alışkanlıklardan uzak durma ve onlarla etkin mücadele,^[26] nekahet döneminde perhize riayet,^[27] temizlik konusunda duyarlılık,^[28] ağız ve diş sağlığına özen gösterme,^[29] salgın hastalıklarda insanlar^[30] ve hayvanlar için karantina uygulaması^[31] gibi örnekler bakıldığında Hz. Peygamber'in sağlığın korunması ve hastalıklara karşı koruyucu önlemlerin alınması konusuna duyarlı davrandığını söylemek mümkündür.

[16] Nisâ' (4), 71.

[17] Tirmizî, "Kıyâme", 60.

[18] Buhârî, "Fiten", 7; Müslim, "Birr", 120-124; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 65; Nesâî, "Mesâcid", 26; İbn Mâce, "Edeb", 51...

[19] Ebû Dâvûd, "Edeb", 104; ayrıca bkz. Tirmizî, "Edeb", 72.

[20] Müslim, "Kader", 34.

[21] Ebû Dâvûd, "Tıb", 14.

[22] Buhârî, "Tıb", 13; Müslim, "Müsâkât", 62, 63.

[23] Deylemî, *el-Firdevs* (nşr. Saîd b. Besyûnî Zağlûl), Beyrut 1406/1986, IV, 266, nr. 6783.

[24] Buhârî, "Savm", 55; "Nikâh", 89; "Edeb", 84; Müslim, "Sıyâm", 182; 192; Nesâî, "Sıyâm", 76.

[25] İbn Mâce, "Et'ime", 50.

[26] Ebû Dâvûd, "Eşribe", 2; İbn Mâce, "Eşribe", 6; Tirmizî, "Büyû", 58.

[27] İbn Mâce, "Tıb", 3.

[28] Müslim, "Taharet", 87, 88, 93; Ebû Dâvûd, "Et'ime", 53;

[29] Buhârî, "Savm", 27.

[30] Buhârî, "Tıb", 19, 30; Müslim, "Selâm", 93-100.

[31] Müslim, "Selâm", 104-105; Ebû Dâvûd, "Tıb", 24.

Hasta ile İlişkiler

Hastalık hem insanın bedeni hem de psikolojisi üzerinde büyük etkiye sahip bir haldir. Dolayısıyla insan bir taraftan bedenini tedavi ederken diğer taraftan da morale ihtiyacı vardır. Bunun yanında hastalığın ortaya çıkardığı güçsüzlük sebebiyle bazı görevlerin aksatılması söz konusu olabilmektedir. Hz. Peygamber bir taraftan tedaviyi teşvik ederken diğer taraftan çevresinden hastanın moralini yükseltecek tutum ve davranışlar içinde olmalarını istemekte, dini yükümlülüklerinden bir kısmını ya tamamen düşürmekte ya da bazı muafiyetler tanımaktadır.

Hastalıklar, tedavi edilirken^[32] onun bir sınav olduğunu da unutmamak, sabır ve dua ile Allah'a yönelmek gerektiğini de bilmek gerekir.^[33] Nitekim Hz. Eyüp'ün davranışı bu konuda örnektir.^[34] Hz. Peygamber bu dualardan birisinde, "Bu hastalığı gider, ey insanların Rabbi ve şifâ buyur. Şifâyı veren ancak sensin. Senin şifandan başka hiçbir şifâ yoktur. Hiçbir hastalık bırakmayan bir şifâ ihsan eyle."^[35]

Hz. Peygamber, hastalıkların tedavisinde moralin önemli olduğunu dikkate alarak bir taraftan hasta ziyaretine önem verirken diğer taraftan ziyaretçilerin ona moral vermesini istemiştir.^[36] Bu bağlamda hasta ziyaretini, mü'minin mü'min üzerindeki beş hakkından birisi saymıştır.^[37] Bu ziyaretin faziletini anlatırken de, "ziyaretçi olarak hasta kardeşinin yanına varan bir kimse, onun yanına oturuncaya kadar cennet meyvelerinin içinden onları kopararak yürür. Oturduğu zaman rahmet onu kaplar. Eğer ziyareti sabahleyin olursa akşam oluncaya kadar, akşam olursa sabahlayıncaya kadar yetmiş bin melek ona duâ ve istiğfar eder."^[38] buyurmuş, hastanın duasının büyük bir fırsat olduğunu anlatırken de onun duasının meleklerin duası gibi^[39] olduğunu haber vermiştir.

Hz. Peygamber ziyaretçilerden de hastalara moral verilmesini özellikle istemiştir:

"Hastanın yanına girdiğiniz zaman ömrünün uzunluğu konusunda ona ümit verip rahatlatarak kederini dağıttınız. Çünkü bu ümit hiçbir şeyi geri çevirmez. Ve hastanın gönlünü hoş eder."^[40]

[32] Buhârî, "Tıb" 1; Müslim, "Selâm", 69; "Fezâilü's-sahâbe", 92; Ebû Dâvûd, "Tıb", 1, 11.

[33] Bakara (2), 155.

[34] Enbiyâ' (21), 83-84.

[35] İbn Mâce, "Tıb", 36.

[36] Buhârî, "Merdâ" 4; Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 11.

[37] İbn Mâce, "Cenâiz", 1; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 68.

[38] İbn Mâce, "Cenâiz", 2.

[39] Beyhakî, *Şuabü'l-îmân* (nşr. Abdülalî Abdülhamid Hâmid), Riyad 1423/2003, XI, 428.

[40] İbn Mâce, "Cenâiz", 1; Tirmizî, "Tıb", 35.

Hastalıkların tedavisinde moralin önemli bir araç olduğu dikkate alınırsa Hz. Peygamber'in bu tutumunun değeri daha iyi anlaşılabilir.

Hastalığın aynı zamanda bir sınav ve sabır, dua ile Allah'a yakarmanın, O'na teslimiyetin bir aracı olduğuna bakılırsa Hz. Peygamber bu sınavı kazanmayı kolaylaştıracak müjdeleri de vardır. Mesela salgın hastalığa yakalanan birisinin bunun Allah'ın takdiri ve başına gelenin Allah'ın yazgısı olduğuna inanarak karantina ve tedavi tedbirlerine uygun davranması halinde şehit sevabı kazanacağını müjdelemiştir;^[41] başka bir hadisinde hastalığın günahlara kefaret olduğunu belirtmiştir.^[42]

Kur'ân-ı Kerîm, özelliğine göre hastalığın yükümlülükleri hafiflettiğini veya kaldırdığını belirtirken^[43] Hz. Peygamber de bunların uygulamalarını göstermiştir. Bu iki kaynaktan hareketle hastaların sağlıklarını korumak üzere dini yükümlülüklerindeki muafiyetler fıkıh kitaplarında ayrıntılı şekilde mevcuttur.

Sonuç olarak, Hz. Peygamber insan sağlığı için hem koruyucu hem de tedavi edici tedbirlerin alınmasını istemiş, hastalara moral verilmesini, ziyaret edilmesini, dualarının alınmasını emretmiştir. Buradan hareketle Müslüman alimler tıp, eczacılık gibi sağlık bilimleri alanına çok değerli katkılar sağlamışlardır.

[41] Buhârî, "Cihâd", 30, "Tıb", 30-31; "Kader", 15; Müslim, "İmâre", 164-166.

[42] Buhârî, "Merdâ", 1; Mâlik, el-Muvatta', "Ayn", 8.

[43] Bakara (2), 184-185, 196; Tevbe (9), 91; Nûr (24), 61; Feth (48), 17.